
Etika edukacijskega raziskovanja

Zdenko Kodelja

Etika edukacijskega raziskovanja je ena izmed raziskovalnih etik, njena specifika pa je v tem, da so predmet njenega preučevanja etični problemi, povezani z empiričnimi in teoretskimi raziskavami, ki se v okviru različnih znanstvenih disciplin izvajajo na področju vzgoje in izobraževanja. Tako kot druge etike znanstvenega raziskovanja sodi tudi etika edukacijskega raziskovanja med aplikativne etike. Te so se začele razvijati v ZDA v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja kot odgovor na do tedaj prevladujočo anglosaško moralno filozofijo, ki se ni posvečala preučevanju same moralnosti, temveč metaetičnim problemom, torej logični in semantični analizi moralnega diskurza, ali drugače rečeno, »jezika morale« in »moralnih izrazov«, ter natančni analizi moralnih konceptov, kot so »dobro«, »pravično«, »dolžnost« itd. Z reafirmacijo normativne etike, to se pravi tiste vrste etičnih teorij, ki – v nasprotju z metaetiko – podajajo odgovore na vsebinska vprašanja, kot so: »Kaj moramo storiti?«, »Katero dejanje je najbolj pravično?« itd., so nastale tudi aplikativne etike, med katerimi so nemara najbolj znane bioetika, okoljska etika in različne poklicne etike. Med slednje mnogi uvrščajo tudi etiko raziskovanja, čeprav je ta nekaj, kar je drugim aplikativnim etikam hkrati notranje in zunanje. Bioetika, na primer, presega problematiko etike raziskovanja (denimo v tistem delu, ko preučuje etična vprašanja, povezana z abortusom in evtanazijo), po drugi strani pa, ravno nasprotno, etika raziskovanja presega problematiko bioetike (saj vključuje etična vprašanja, ki zadevajo raziskovanje, katerih predmet preučevanja ni ne človek ne druga živa bitja). Razlog, zaradi katerega je etika raziskovanja obravnavana kot ena od poklicnih etik, pa je v tem, da je raziskovanje poklic, ki ga od devetdesetih let

prejšnjega stoletja vse bolj urejajo poklicni oziroma etični kodeksi ravnanja, ki so jih sprejele številne znanstvene discipline, univerze, raziskovalni inštituti in združenja raziskovalcev (Shamoo in Resnik, 2009: str. 9). Poklicni kodeksi, ki so različni za različne poklice, so običajno mišljeni kot »nekakšen stanovski zakon, ki ga neko poklicno združenje naloži svojim članom« (Brezinka, 1994: str. 163). Znotraj poklicne skupine služi bodisi kot kašipot pri konkretnem uresničevanju poklicnih nalog bodisi kot merilo za oceno ravnanj, ki škodujejo temu poklicu. Po eni strani je poklicni kodeks normativna osnova, ki omogoča, da se znotraj neke poklicne skupine ukrepa zoper tiste člane, ki niso izpolnili svojih poklicnih dolžnosti in so s tem povzročili škodo vsej poklicni skupini. Po drugi strani pa poklicni kodeks varuje člane pred neupravičenimi napadi nanje, kajti samo na podlagi dovolj natančno določenih norm poklicne etike je mogoče dokazati, da je nekdo v določenem primeru ravnal bodisi v skladu bodisi v nasprotju s svojo dolžnostjo. Zunaj poklicne skupine pa služi poklicni kodeks še enemu drugačnemu cilju: vzpostavljanju zaupanja v sposobnost in odgovornost pripadnikov določenega poklica. Če namreč javnost ve, da se v nekem poklicu postavljajo visoki standardi tako na tehnični kot na moralni ravni, lahko z večjo gotovostjo verjame, da bo tudi sleherni posameznik, ki opravlja ta poklic, sposoben dobro služiti vsem, ki potrebujejo njegove usluge ali storitve (ibid.: str. 163–164).

Toda včasih je težko razločiti, katere norme, zapisane v etičnih kodeksih za raziskovalce, so resnično etične norme. Ali je na primer zahteva, navedena tudi v Sloveniji veljavnem *Evropskem kodeksu ravnanja za ohranjanje raziskovalne poštenosti*, da morajo biti izvirni znanstveni podatki »dokumentirani in arhivirani za daljše obdobje« (*Evropski*, 2011: str. 13), etična norma ali le neke vrste tehnični predpis? Kaj pa, če ne bi bila zapisana v etičnem kodeksu, temveč v zakonu ali v pravilniku? Bi bila tedaj etična ali pravna oziroma zakonska norma? Sam menim, da v tem in podobnih primerih ne gre za etične norme, temveč za predpise, katerih kršitev ali izpolnitev ima le posredno etično vrednost v tem smislu, da kaže na to, ali raziskovalci ravnajo v skladu z etično normo odgovornega in skrbnega izvajanja raziskave. Poleg tovrstnih težav je treba omeniti še eno, namreč, da se v kontekstu razprav o etičnih kodeksih in raziskovalni etiki izraz »etika« uporablja kot sinonim za moralo, čeprav je običajno etika razumljena kot filozofija morale, torej kot veda, ki preučuje utemeljitev in upravičenost moralnih norm, medtem ko je morala razumljena kot konkretna vsota pravil, zapovedi, prepovedi in življenjskih norm, ki so v veljavi v določenem okolju ali družbi. Zato bi bilo, gledano iz te perspektive, vsaj ko gre za poklicne kodekse, nemara bolje, če bi zanje uporabljali izraz »kodeks poklicne morale«.

Ne glede na te nejasnosti pa velja v akademski sferi široko soglasje o tem, da so etični kodeksi ravnanja raziskovalcev po eni strani »norma za samoregulacijo« znanstvene skupnosti (ibid.: str. 8), po drugi pa »temelj etičnega ravnanja« za raziskovalce pri njihovem soočanju z etičnimi vprašanji pri /.../ raziskovalnem delu« (*Etični*, 2014: str. 1). Tako denimo *Etični kodeks za raziskovalce Univerze v Ljubljani* iz leta 2014 od raziskovalcev zahteva, da morajo biti vse odločitve, ki jih sprejmejo v okviru svojega raziskovalnega dela, v skladu z etičnimi načeli, sprejetimi tako v Etičnem kodeksu za raziskovalce UL kakor tudi Etičnem kodeksu raziskovalcev v EU. Ker pa oba omenjena kodeksa obravnavata »splošna etična vprašanja, ki se pojavijo pri vsakem raziskovalnem delu«, mora vsak raziskovalec »še dodatno upoštevati tudi etične standarde, ki veljajo posebej samo za njegovo raziskovalno področje« (ibid.). Ker pri nas za področje edukacijskih raziskav, kolikor mi je znano, še ni posebnega etičnega kodeksa, si raziskovalci lahko pomagajo tako, da upoštevajo etične standarde, ki so določeni v tujih etičnih kodeksih edukacijskega raziskovanja ali pa v kodeksih, ki urejajo raziskovanje v okviru posameznih edukacijskih ved. V vsakem primeru pa morajo upoštevati etične norme iz prej navedenih dveh kodeksov. Te norme so ključne tudi za edukacijske raziskave. Podobno kot za etiko raziskovanja na drugih znanstvenih področjih so tudi za etiko edukacijskega raziskovanja namreč bistvene etične norme in dileme, ki jih je treba upoštevati pred začetkom raziskave (pridobitev soglasja tistih, ki so predmet raziskovanja; izogibanje metodam, ki lahko povzročijo škodo tistim, ki so predmet raziskovanja; spoštovanje norm, ki jih vključujejo etični kodeksi in mednarodne deklaracije o raziskovanju, itd.), med (spoštovanje zasebnosti in zaupnosti pri zbiranju in hranjenju osebnih podatkov, pravica posameznika, da izstopi iz raziskave, itd.), in po zaključeni raziskavi (odgovornost raziskovalcev do naročnika, javnosti in akademskega poklica – npr. pravica in dolžnost raziskovalcev do javne objave rezultatov raziskave, ki so v interesu javnosti, in omejevanje te pravice s strani financirjev raziskave zaradi ščitenja gospodarskih, političnih in drugih interesov).

V nadaljevanju se bom omejil le na kratko analizo nekaterih etičnih problemov, povezanih z dvema izjemno pomembnima temama sodobnega znanstvenega raziskovanja nasploh, s tem pa tudi raziskovanja vzgoje in izobraževanja v okviru edukacijskih ved: prvič, s pridobitvijo informirane soglasja za sodelovanje v raziskavi, in drugič, z objavljanjem rezultatov raziskovalnega dela.

Informirano soglasje

Informirano soglasje seveda ni nekaj, kar je bistveno za etično nespornost vseh raziskav. Pomembno je samo za raziskave na človeku in za empirične

raziskave, v katerih so udeleženi ljudje. V teh primerih je raziskava z etičnega vidika nedopustna, če se ti ljudje niso prostovoljno odločili za sodelovanje v njej. Na tem mestu puščam ob strani tako imenovane prikrita raziskave, ki so izjema in ki ravno zato, ker so izjema, potrjujejo pravilo, da je privolitev posameznikov v sodelovanje v raziskavi nujni pogoj za izvedbo tovrstnih raziskav. Vendar sama privolitev ne zadošča. Zahteva se, da je privolitev posledica posameznikove svobodne odločitve. Še več, tudi če je njegova odločitev svobodna, to še ni dovolj. Zagotovljeni morajo biti pogoji za to, da je odločitev lahko ne samo svobodna, ampak tudi oblikovana na podlagi informacij: o naravi raziskave, njenem namenu, uporabi njenih izsledkov, o koristih in morebitnih tveganjih ter obveznostih za udeležence v raziskavi. Te podatke mora potencialnim udeležencem v raziskavi posredovati raziskovalec oziroma ustanova, ki namerava raziskavo izvesti. Zato je s soglasjem pravzaprav mišljeno tako imenovano »informirano soglasje«.¹ Takšno soglasje je z etičnega vidika pomembno zato, ker varuje posameznike pred prisilo in prevarami (O'Neill, 2005: str. 160). V etične kodekse raziskovanja je bilo po drugi svetovni vojni uvedeno prav zato, da bi preprečilo raziskave na človeku, v katere so posamezniki vključeni brez njihove vednosti, brez pojasnil in brez privolitve. Zahtevo po informiranem soglasju poskušajo nekateri upravičiti na osnovi tistih etičnih teorij, kakršni sta Kantova deontološka etika in Jonasova etika odgovornosti, ki poudarjajo pomen varovanja človekove avtonomije, njegovega dostojanstva in njegovih pravic. Raziskave na ljudeh brez njihovega svobodnega pristanka so namreč v očitnem nasprotju s tistim Kantovim kategoričnim imperativom, ki pravi, da moramo človeka vedno obravnavati tudi kot smoter in nikoli zgolj kot sredstvo. Kajti če opravljamo raziskave na ljudeh brez njihovega soglasja, jih nedvomno obravnavamo zgolj kot sredstvo za doseg ciljev raziskave. Toda po drugi strani imamo tudi konsekvencialistične etične teorije, denimo klasični utilitarizem, ki zato, ker vidi v posledicah nekega dejanja en in edini relevanten dejavnik njegove moralnosti, take raziskave dopušča, če ima njihova izvedba najboljše možne posledice. Iz tega sledi, da lahko tisti raziskovalci, ki ne upoštevajo zahteve po informiranem soglasju, poskušajo svoje ravnanje etično upravičiti s sklicevanjem na pričakovane ali dejanske dobre posledice teh raziskav za razvoj znanosti, za varnost države ipd. (cf. Resnik, 1998: str. 134–135). Kljub temu pa prevladuje prepričanje, da so takšne raziskave etično nedopustne.

1 Ob tem se takoj zastavi vprašanje, koliko informacij je potrebnih, da je informirano soglasje etično upravičeno (O'Neill, 2005: str. 154–160). Odgovor ni enostaven, zdi pa se, da posamezniki zahtevajo več informacij predvsem takrat, ko so prepričani, da bi njihovo sodelovanje v raziskavi lahko imelo zanje negativne posledice.

Poleg raziskav, ki zahtevo po informiranem soglasju dosledno upoštevajo, in tistih, ki je ne, imamo še raziskave, v katerih ljudje, ki so vključeni v raziskave, sploh ne morejo dati takšnega soglasja. Med edukacijskimi raziskavami so to tiste empirične raziskave, v katere so vključeni otroci. Problem je namreč v tem, da informirano soglasje predpostavlja avtonomijo in odgovornost posameznika. Otrok pa – vsaj, ko gre za mlajšega otroka – ni ne avtonomen v moralnem pomenu besede ne pravno odgovoren za svoja dejanja. Zato ne more dati informiranega soglasja za sodelovanje v raziskavi. Takšno soglasje namreč lahko da le nekdo, ki je kot umno bitje zmožen svobodne presoje in racionalnih izbir ter odločitev. To pa ne pomeni, da noben otrok nima takih zmožnosti. Mednarodna *Konvencija o otrokovih pravicah* zagotavlja vsakemu otroku pravico do glasu oziroma svobodnega izražanja lastnih mnenj takrat, ko je otrok »sposoben izoblikovati lastna mnenja« (Konvencija, 1989: str. čl. 12.1). Problem pa je, da Konvencija ne določa, kdaj natančno je otrok zmožen svobodnega sprejetja umnih odločitev,² saj v njej ni opredeljena niti starost, ko je otrok zmožen izoblikovati lastna mnenja, niti niso določena merila, ki naj bi jih tisti odrasli ali ustanove, ki sprejemajo odločitve namesto otroka, upoštevali. Določeno je le, da se o tehtnosti otrokovih izraženih mnenj presoja v skladu z njegovo starostjo in zrelostjo.

Ta nedoločeno omogoča posameznim državam, da same natančneje določijo pogoje za uveljavitev te pravice. Po drugi strani pa je lahko tudi razlog za precejšnjo stopnjo arbitrarnosti pri določanju teh pogojev, in to ne glede na to, ali je kot pogoj mišljena določena starost otroka ali njegove zmožnosti. V Sloveniji je otroku zakonsko zajamčena možnost uveljavljanja te pravice pri različni starosti. Pravico do svobodnega izražanja lastnih mnenj, ki vključuje tudi možnost, da jih izrazi na zaslišanju »v kateremkoli sodnem ali upravnem postopku v zvezi z njim« (ibid.: str. čl. 12.2), ima po *Zakonu o kazenskem postopku* otrok, mlajši od 14 let, če je v kazenskem postopku zaslišan kot priča (Zakon, 2007: str. čl. 240), otrok, ki je oškodovanec in je dopolnil 16 let, pa »je upravičen sam podajati izjave in opravljati procesna dejanja« (ibid.: str. čl. 64). Poleg tega *Zakon o verski svobodi* določa, da lahko otrok sam sprejema odločitve, povezane s pravico do svobode vere, ko je star 15 let. Kolikor mi je znano, pa ni zakonsko urejena možnost samostojnega odločanja otrok glede njihovega sodelovanja v edukacijskih raziskavah. Običajno se za soglasje zaprosi le star-

2 Toda to ni le pomanjkljivost te konvencije. Allen Buchanan in Dan Brock opozarjata, da pravo sploh ne nudi niti »zadovoljive analize zmožnosti«, ki jo posameznik mora imeti, da mu je priznana pravica sprejemanja lastnih odločitev, niti ne »ustrezne«, na etiki temelječe »teorije sprejemanja odločitev« namesto tistih ljudi, ki jih niso zmožni sami sprejemati (Buchanan in Brock, 1998: str. 4).

še. Toda, če upoštevamo prej navedene določbe zakonov in Konvencije, se zastavlja vprašanje, ali ni takšna praksa v nasprotju s *Konvencijo o otrokovih pravicah* vsaj takrat, ko so v raziskave vključeni starejši otroci, denimo srednješolci. A tudi če ni, ne vidim dobrih razlogov, s katerimi bi lahko upravičili uveljavljeno prakso, da se za sodelovanje v raziskavah, kakršna je denimo PISA, ki vključuje petnajstletnike, prosi njihove starše in ne njih samih, medtem ko je otrokom iste starosti priznana zakonska pravica, da sami sprejemajo odločitve, povezane s pravico do svobode vere, odločitve torej, katerih vpliv na njihovo življenje je zagotovo večji od vpliva odločitve za sodelovanje v omenjeni raziskavi.

Bolj zapleten je primer raziskav, v katerih so udeleženci mlajši otroci. Jasno je sicer, da morajo soglasje za sodelovanje otrok v takih raziskavah dati njihovi starši ali skrbniki. Toda vprašanje je, ali morajo pri svoji odločitvi upoštevati tudi otrokovo mnenje. *Konvencija o otrokovih pravicah* od njih zahteva, da ga upoštevajo. Po drugi strani pa pravica, da lahko otrok svobodno izrazi lastna mnenja o nekem problemu, ki se ga tiče, še ne pomeni, da morajo ta mnenja determinirati odločitev o tem, kako ta problem rešiti. Kajti ta pravica je, kot pravi velika avtoriteta na področju filozofije otrokovih pravic David Archard, nadomestek za pravico do svobode izbire, je zgolj otrokova pravica imeti možnost, da vpliva na tiste, ki odločajo namesto njega. Odločijo namreč drugi, ne otrok (Archard, 2004: str. 66). Pri sprejemanju odločitve morajo sicer – kot jih zavezuje 3. člen Konvencije – ravnati tako, da bo odločitev v največjo korist otroka. Toda o tem, kaj je v konkretnem primeru največja korist otroka, presojajo oni.³ Tudi ko starši izpolnjujejo svojo dolžnost, ki izhaja iz 12. člena Konvencije, da pri odločanju upoštevajo otrokova izražena mnenja, so v zadnji instanci oni tisti, ki presodijo, kako tehtna so ta mnenja. Konvencija jim nalaga le dolžnost, da tehtnost otrokovih mnenj presojajo »v skladu z otrokovo starostjo in zrelostjo«. To pa pomeni, da pri presoji ne smejo upoštevati le otrokove starosti, saj imajo enako stari otroci lahko različne zmožnosti oblikovanja in izražanja mnenj. Zato morajo upoštevati tudi otrokovo zrelost, kar v tem kontekstu pomeni upoštevati njegovo zmožnost izraziti svoje mnenje o tistem, kar je predmet odločanja, na »razumen in neodvisen način«. Poleg tega morajo upoštevati tudi vpliv odločitve na otrokovo življenje. Večji, kot je ta vpliv, bolj pomembna je presoja otrokove zrelosti (Committee, 2004). V takem položaju preostane otroku le, da poskuša

3 Problem pri tem pa ni samo, da je njihova presoja lahko drugačna od mnenja otrok, temveč tudi, da o tem, kaj je največja korist otroka, sploh ni soglasja. Največja korist otroka namreč ni neko objektivno ugotovljivo dejstvo, temveč je vrednostna sodba (prim. Archard, 2004: str. 62–63).

prepričati tiste, ki odločajo, da bi odločili tako, kot bi se sam odločil, če bi mu bilo dovoljeno (Archard, 2004: str. 66).

Iz povedanega sledi, da bi morali starši tudi, ko se odločajo o tem, ali naj dajo soglasje za sodelovanje otrok v edukacijskih raziskavah, upoštevati njihovo mnenje. Zato morda ne bi bilo odveč, če bi tudi raziskovalci – v duhu spodbujanja spoštovanja otrokovih pravic – v prošnji staršem za takšno soglasje zapisali, naj pri svoji odločitvi upoštevajo tudi mnenje svojih otrok.

Objavljanje raziskovalnih izsledkov

Pravica do objavljanja znanstvenih izsledkov je eden od treh konstitutivnih elementov akademske svobode, ki je običajno opredeljena kot pravica znanstvenika (raziskovalca, univerzitetnega učitelja), da svobodno raziskuje, objavlja in poučuje. Zato je tudi svoboda objavljanja razumljena kot njegova pravica. Ta pravica, ki je vključena v širše razumljeno pravico do akademske svobode oziroma do svobode znanosti, je zagotovljena tudi z mednarodnimi pravnimi akti o človekovih pravicah in ponekod tudi z ustavo. Tako na primer *Splošna deklaracija človekovih pravic* govori o svobodi znanosti v 27. členu, *Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah* pa v 15. členu, s katerim je po eni strani posameznikom zagotovljena tako pravica do rezultatov vseh dosežkov znanstvenega ustvarjanja kakor tudi materialne in moralne pravice, ki izvirajo iz znanstvenih stvaritev, po drugi strani pa je država zavezana spoštovati svobodo, ki je nujna za znanstveno raziskovanje. Prav tako je svoboda znanosti zagotovljena tudi v nekaterih ustavah, denimo v nemški in slovenski.⁴ Eksplicitno pa je pravica do svobode objavljanja znanstvenih izsledkov zapisana v kodeksih raziskovalne etike in tudi v *Priporočilih Unesca glede statusa univerzitetnih učiteljev*, kjer je rečeno, da morajo biti univerzitetni učitelji »pri objavljanju znanstvenih in študijskih dognanj v knjigah, revijah in podatkovnih bazah svobodni; objavljajo jih po svoji izbiri s svojim imenom, seveda, če so avtorji ali soavtorji« (UNESCO, 1997: str. točka 12). Iz te formulacije se lepo vidi, da je pravica do objavljanja pravica ravno zato, ker omogoča izbiro. Univerzitetni učitelji ali znanstveniki se namreč

4 V slovenski ustavi je v 59. členu zapisano, da je »zagotovljena svoboda znanstvenega ustvarjanja«. Ta svoboda znanosti se po interpretacija Ustavnega sodišča »izraža v dveh aspektih. Najprej kot individualna negativna pravica, na drugi strani pa kot močna institucionalna pravica. Pravica do svobodnega znanstvenega /.../ ustvarjanja na eni strani prepoveduje državi sprejemanje ukrepov, ki bi posegli v to ustvarjanje tako, da bi ga omejevali ali preprečevali, na drugi strani pa ji nalaga obveznost, da zaradi zagotovitve popolnega uživanja te pravice sprejme potrebne ukrepe, ki bodo z ustrezno zagotovitvijo denarja, osebjem in z določitvijo organizacijskih okvirov zagotavljali ohranitev, razvoj in širjenje znanosti« (Razsodba, 1994: točka 41).

lahko svobodno odločijo, ali bodo objavljali ali ne. Toda vprašanje je, ali se danes o tem res lahko svobodno odločijo.

To vprašanje je relevantno, če soglašamo z Ronaldom Dworkinom, znanim ameriškim filozofom prava, ki pravi, da imajo znanstveniki moralno dolžnost iskati resnico in javno povedati, kaj je tisto, za kar verjamejo, da je resnica (Dworkin, 1996: str. 190). V tem primeru se namreč zastavlja vprašanje, ali so svobodni tudi v tem smislu, da ne objavijo nekaj, za kar verjamejo, da je resnično in pomembno, a bo imelo zanje, če bo objavljeno, neželene posledice. Po eni strani je odgovor na to vprašanje seveda pritrديلen. Gre namreč za svoboščino, za pravico torej, da se svobodno odločimo, ali bomo nekaj storili ali ne. Toda po drugi strani bi odgovor lahko bil tudi ravno nasproten, če bi bilo vprašanje zastavljeno takole: Ali mora imeti želja znanstvenikov, da se izognejo zanje neželenim posledicam, prednost pred njihovo moralno dolžnostjo, da povedo resnico?

Odgovor na tako zastavljeno vprašanje, ki ga je dal ugledni belgijski politični in moralni filozof Philippe Van Parijs, je negativen. Po njegovem mnenju ima lahko veliko raziskovalnih izsledkov, ko se jih uporabi v javni razpravi, neželene posledice. Toda to je zanj nizka cena, ki jo je treba plačati za koristi, ki jih imamo od tega, da lahko zaupamo temu, da znanstveniki, kadarkoli kaj objavijo ali javno povedo, objavijo le trditve ali ugotovitve, za katere resnično verjamejo, da so resnične, ne pa trditev ali ugotovitev, za katere verjamejo, da bo njihova objava imela dobre posledice zanje. Znanstveniki imajo namreč po njegovem mnenju posebno odgovornost, da javno povedo prav tiste boleče in neprijetne resnice, ki se jih politiki in tudi novinarji marsikdaj izogibajo povedati javnosti (Van Parijs, 2004).

Znanstveniki imajo torej posebno odgovornost, posebno moralno dolžnost, ki jo Van Parijs pojasni tako, da uporabi primerjavo z moralno dolžnostjo zdravnikov. Tako, kot ima zdravnik moralno dolžnost ukrepati, ko, denimo, vidi, da se je v njegovi bližini nekdo zgrudil na tla, tako je tudi znanstvenik, ki na podlagi svojega znanja prepozna in oceni prve znake kake večje nevarnosti, dolžan na to opozoriti tako tiste, ki so odgovorni za sprejemanje odločitev, kakor tudi širšo javnost, preden je že prepozno. Pri tem pa morajo vedno objaviti samo tisto, za kar verjamejo, da je resnica (ibid.). In nasprotno, moralno nedopustno in sramotno za znanstvenika je, če zagovarja nekaj, v kar ne verjame, ali pa če se odloči, da ne bo povedal tistega, kar res verjame, zaradi koristi, ki bi jih lahko od tega imel, ali pa zaradi kazni, ki bi se ji lahko s tem izognil. Ob tem Van Parijs priznava, da je takšno ravnanje v izjemnih primerih sicer opravičljivo, vendar vseeno škodljivo za digniteto statusa, ki ga znanstveniki imajo. Ravno nasprotno pa velja za znanstvenike, ki so pripravljene postaviti na

kocko nekatere ugodnosti, povezane s statusom znanstvenika – privlačne pogodbe, pričakovano napredovanje v službi ali celo lastno kariero –, zato, ker čutijo dolžnost, da objavijo in javno povedo tisto, za kar verjamejo, da je pomembno in resnično. Takšni znanstveniki si po njegovem mnenju zaslužijo več kot spoštovanje, zaslužijo si naše občudovanje in hvalo, tudi če le malokdo med nami soglaša z vsebino povedanega (ibid.).

Toda v takih primerih, ko znanstveniki čutijo moralno dolžnost, da nekaj objavijo, svobode objavljanja, ki jim je sicer zagotovljena kot njihova pravica, pravzaprav nimajo več. Iz tega sledi, da je pravica do objavljanja znanstvenih izsledkov, ki je na prvi pogled videti kot absolutna pravica, v resnici omejena pravica. Omejena pa ni samo zaradi prej omenjene moralne dolžnosti znanstvenika, ampak je pogosto omejena tudi zaradi njegove pogodbene obveznosti do financerja, ki zahteva ohranjanje tajnosti raziskovalnih izsledkov. To se lepo vidi v tistih primerih, ko gre za raziskave, ki so povezane z vojsko in zasebnimi industrijskimi podjetji. Tako na primer Ministrstvo za obrambo v ZDA ponuja raziskovalcem, zaposlenim na univerzah, pogodbe, ki ne vključujejo samo klavzule o omejeni možnosti objavljanja, ampak tudi določbe o tem, da mora biti raziskava zaščitena pred tujimi znanstveniki. Prav tako je legalno priznana omejitev pravice objavljanja takrat, ko je financer ali sofinancer raziskave neko (zasebno) podjetje. V takih primerih je objavljanje omejeno ali pa je treba zanj pridobiti predhodno odobritev financerja (Nowotny, 2005: str. 7–8).

V obeh primerih se omejitev objavljanja upravičuje z višjimi cilji: enkrat je to nacionalna varnost, drugič pa ekonomski interes podjetja, da uporabi raziskovalne izsledke pri proizvodnji novega produkta in si tako z dobičkom povrne denar, ki ga je prej vložilo v raziskavo. Bolj, kot so univerze in raziskovalni inštituti pri izvajanju raziskav odvisni od zasebnih financerjev,⁵ bolj je svoboda objavljanja raziskovalnih rezultatov omejena. Najbolj znani so primeri, ko so nekatera farmacevtska podjetja kot naročnik in financer raziskav prepovedala objavo tistih ugotovitev, ki so dokazovale negativne učinke novih zdravil na zdravje ljudi. Pri tem pa ne gre zgolj za ogrožanje akademske svobode znanstvenikov, za omejevanje njihove pravice do svobode objavljanja rezultatov raziskovalnega dela, ampak

5 Ta odvisnost univerz in raziskovalnih inštitutov od zasebnih financerjev se hitro povečuje. Tako je na primer ugledna univerza Berkeley sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja dobila polovico proračuna od države Kalifornije, leta 1997 pa le še tretjino. Podobno velja za financiranje raziskovanja tudi na drugih ameriških univerzah (Laval, 2005: str. 55). Nič drugače ni v Evropi. Tako na primer Strategija EU 2020 predvideva, da se bodo naložbe v raziskave in razvoj povišale s sedanjih 1,9 odstotka BDP na ravni EU na 3 odstotke BDP. Pri tem pa se predpostavlja, da bo iz javnih sredstev zagotovljen 1 odstotek BDP, 2 odstotka pa naj bi zagotovilo gospodarstvo. Tudi posledice bodo bržkone podobne, kot so bile v ZDA: komercializacija javnega raziskovanja.

tudi za ogrožanje javnega dobra, kajti v interesu javnosti je, da je seznanjena z rezultati takšnih raziskav. Vendar so znanstveniki, ki čutijo dolžnost take izsledke objaviti, mnogokrat predmet sodnih obtožb, saj jih financerji raziskave tožijo, ker so kršili pogodbo, ki vključuje klavzulo o zaupnosti podatkov ipd. Čeprav bi bilo pričakovati, da jih njihove univerze v takih primerih ščitijo – saj naj bi bila glavna funkcija avtonomije univerz prav zaščita akademske svobode njenih raziskovalcev –, se marsikdaj, žal, dogaja, da ostanejo taki znanstveniki bolj ali manj sami. Še več, deležni so naročenih strokovnih diskvalifikacij, premestijo jih na drugo delovno mesto ali pa zgubijo službo (Woodhouse, 2009: str. 117–125). To je očitni dokaz, da je avtonomija univerze kvečjemu nujni pogoj akademske svobode, nikakor pa ne tudi zadostni, saj univerze kljub svoji avtonomiji ne zmorejo ali nočejo zaščititi svojih učiteljev in raziskovalcev pred zunanji pritiski, pa naj ti prihajajo s strani države oziroma politike, kapitala ali civilne družbe, kakor tudi ne pred tistimi pritiski znotraj same univerze, ki ogrožajo akademsko svobodo.

Drugi razlog, zaradi katerega se zastavlja vprašanje, ali se v današnjih razmerah znanstvenik, ki mu je formalno in zakonsko priznana pravica do objavljanja svojih raziskovalnih izsledkov, res lahko svobodno odloči, ali bo objavljati ali ne, pa je dejstvo, da je njegova eksistenca vse bolj odvisna od objavljanja. Če ne objavljaš, si namreč kot raziskovalec mrtev. A tudi če objavljaš, ne moreš vnaprej vedeti, ali boš preživel ali ne. To pa zato, ker je financiranje raziskav odvisno od tega, koliko in kje objavljaš. Če imaš premalo objav, ti ni rešitve. Enako velja, če jih imaš veliko, vendar v revijah, v katerih objave ne prinašajo veliko točk. Zato se pravica do svobode objavljanja spreminja v prisilo. To pa ima številne negativne posledice. Kot opozarja Peter Lawrence, ugledni biolog z univerze v Cambridgeu, ki ima tudi dolgoletne uredniške izkušnje, znanstveniki izgubljajo ogromno časa in energije za razmišljanje o tem, kako napisati članek, ki se bo zdel urednikom uglednih revij zanimiv za objavo; izogibajo se pisanju o novih temah in izbirajo najbolj popularne teme, ker je večja verjetnost, da bodo objavljene; raziskovalnih izsledkov ne objavljajo v celoti, ampak jih razdelijo na čim več delov, da lahko objavijo več člankov (čeprav bralec zaradi tega ne vidi celote raziskovanega problema); ker je v najbolj uglednih revijah prostor za članek zelo omejen, prikazujejo svoje izsledke zelo zgoščeno, svoje ugotovitve poenostavljajo, ne citirajo izvornih del, ampak recenzije teh del, ker tako prihranijo na prostoru; zanemarjajo ali skrivajo podatke, ki so v nasprotju s tistimi ugotovitvami, o katerih pišejo (da ne bi bil članek videti nekoherenten), ali pa so v nasprotju z izsledki uglednih kolegov, ki bi lahko bili recenzenti njihovega članka; povečuje se število avtorjev posameznih člankov, ker se s tem povečuje možnost, da pridejo do

reference (ibid., Lawrence, 2008: str. 2–3); znanstveniki se dogovorijo, da se bodo v svojih člankih medsebojno citirali; iste članke s spremenjenimi naslovi ali delno spremenjeno vsebino objavljajo v različnih revijah itd. Slednje se je že tako razbohotilo, da novejši etični kodeksi raziskovanja, vključno s prej omenjenim, ki velja za raziskovalce ljubljanske univerze, eksplicitno poudarjajo, da je dogovorjeno citiranje etično nesprejemljivo in da je »večkratna objava istega (ali zajetnih delov istega) dela sprejemljiva le z dovoljenjem urednikov in ob ustreznem sklicevanju na prvo objavo«. Poleg tega se zahteva, da morajo biti v avtorjevem življenjepisu »takšni povezani članki omenjeni kot en prispevek« (Etični, 2014: str. 1). Vse to je v veliki meri posledica tega, da imajo objave in citati izjemno vlogo pri pridobivanju raziskovalnih projektov in v habilitacijskih postopkih. Takšno poudarjanje bibliometričnih kazalcev pa poleg tega vodi tudi v vse večjo tekmovalnost med znanstveniki, ki izloča izvrstne, a manj bojevite znanstvenike (večinoma ženske). Paradoks je tudi v tem, da bi nemara bili, če bi jih merili s sedanjimi merili, izločeni celo nekateri dobitniki Nobelove nagrade (Lawrence, 2008: str. 2–3).

Ker je vse to dobro znano in ker je znano tudi, da je vrednotenje kakovosti raziskovalnega dela na podlagi bibliometričnih kazalcev dokaj vprašljivo početje, je prav osupljivo, koliko znanstvenikov vse bolj in bolj presoja svojo vrednost glede na število svojih publikacij ali citatov. Ti znanstveniki, ki cenijo sebe in svoje kolege v skladu z bibliometričnimi kazalniki, praviloma tudi ravnajo tako, da bo posledica njihovega ravnanja čim večja akumulacija objav in citatov. Toda tako ne ravnajo samo oni. Tudi tisti, ki ne verjamejo v bibliometrijo kot objektivno merilo kvalitete raziskovalnega dela, a hkrati verjamejo ali celo vedo, da v to verjamejo tisti, ki odločajo o financiranju raziskav in o habilitacijah, namreč pogosto ravnajo tako, kot da bi tudi sami verjeli. Kajti če ravnajo drugače, kot znanstveniki ne morejo obstati. To lepo ponazarja znamenito geslo »Publish or perish«. To pa pomeni, da je svobodo objavljanja rezultatov raziskovalnega dela nadomestila prisila.

Škodljive posledice tega premika od svobode k prisili objavljanja pa se najlepše vidijo v pojavu, na katerega je nemara prvi zelo jasno opozoril že omenjeni Peter Lawrence. Dogaja se namreč, da najvažnejši cilj znanstvenikov niso več znanstvena odkritja, ampak čim večje število objav v uglednih znanstvenih revijah z visokim faktorjem vpliva. Tako je število tovrstnih objav, ki je bilo najprej zgolj merilo – in kot takšno le sredstvo za ocenjevanje uspešnosti raziskovanja –, postalo prioriteten cilj tudi za same znanstvenike. Ti se zato namesto z znanstvenimi problemi in njihovimi rešitvami vse bolj ukvarjajo s strategijami objavljanja člankov v uglednih

znanstvenih revijah in z lovom na citate (Lawrence, 2007: str. 583–585). To pa je za prihodnost znanosti lahko pogubno.

Literatura

- Archard, D. (2004) *Children Rights and Childhood*, London, New York: Routledge.
- Brezinka, W. (1994) *Morale ed educazione*, Roma: Armando Editore.
- Buchanan, A. E. in Brock, D. W. (1998) *Deciding for Others: The Ethics of Surrogate Decision Making*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Committee on the rights of the child (2009) *General Comment no. 12: the Right of the Child to be Heard*.
- Dworkin, R. (1996) We Need a New Interpretation of Academic Freedom. V: Menand, L. (ur.), *The Future of Academic Freedom*, Chicago, London: University of Chicago Press, str. 181–198.
- Etični kodeks za raziskovalce Univerze v Ljubljani* (2014) Ljubljana: Univerza.
- Evropski kodeks ravnanja za ohranjanje raziskovalne poštenosti* (2011) Strasbourg: Evropska znanstvena fundacija.
- Konvencija o otrokovih pravicah (1989) *Uradni list SFRJ-MP*, št. 15/90.
- Laval, C. (2005) *Šola ni podjetje*. Ljubljana: Krtina.
- Lawrence, P. A. (2008) Lost in Publication: How Measurement Harms Science. *Ethics in Science and Environmental Politics*, VIII, str. 9–11.
- Lawrence, P. A. (2007) The Mismeasurement of Science. *Current Biology*, XVII/15, str. 583–585.
- Nowotny, H. (2005) The Changing Nature of Public Science. V: Nowotny, H. et al. *The public Nature of Science under Assault: Politics, Markets, Science and the Law*, Berlin, Heilderrberg, New York: Springer, str. 1–27.
- O'Neill, O. (2005) *Autonomy and Trust in Bioethics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Razsodba Ustavnega sodišča RS* (1994), U-I-34/94.
- Resnik, D. B. (1998) *The Ethics of Science*, New York: Routledge.
- Shamoo, A. E. in Resnik, D. B. (2009) *Responsible Conduct of Research*, Oxford: Oxford University Press.
- UNESCO (1997) *Recommendation concerning the Status of Higher-Education Teaching Personnel*, Paris: UNESCO.
- Van Parijs, P. (2004) What can we say, what must we say? Selective synthesis and personal conclusions. V: *Free to speak out? On the Right and Re-*

sponsibilities of Academics in the Public Debate: Third Ethical Forum of the University Foundation Brussels, 25 November 2004, [Brussels: s. n.], str. 1–11, http://www.fondationuniversitaire.be/common_docs/2004.SynthesisEF31.pdf.

Woodhouse, H. (2009) *Selling Out: Academic Freedom and the Corporate Market*, Montreal, Kingston: McGill-Queen's University Press.

Zakon o kazenskem postopku, *Uradni list RS*, št. 32/2007, uradno prečiščeno besedilo, 68/2008.